

ŞİVEET ULAAN MEZAR KÜLLİYESİNDEKİ KUZULU KOYUN HEYKELİ VE MANAS DESTANI

Nurdin USEEV*

Öz: Türk dünyasının bin senelik destan geleneğini, tarihini ve kültürünü barındıran Manas Destanı, Kırgızların, Eski Türk boylarının kültür olgularını, arkeolojik buluntularını araştırmada bir kaynak olabilmektedir. Bunun yanında Eski Türk arkeolojik buluntuları içerisinde bugüne kadar taşıdığı sembolik anlam bilinmeyen, görevi tespit edilemeyen bulguların sayısı az değildir. Öyle arkeolojik bulguların birisi Moğolistan'da bulunan Şiveet Ulaan mezar külliyesindeki kuzulu koyun heykelidir. Söz konusu heykel çalışmalarda daba çok koç / koyun heykelleri kapsamında ele alınarak koyun / koç kültürü içerisinde açıklanmıştır. Biz de bu makalemizde söz konusu heykeli Manas Destanı'nda, kırk çoronun Manas'a gelip birleşmeleri anlatılırken geçen 'koy kazına kozuluu (kuzulu koyun hazinedir)' tabirinin aracılığıyla açıklamaya çalıştık.

Anahtar Sözcükler: Manas Destanı, Şiveet Ulaan mezar külliyesi, kuzulu koyun heykeli, maiyet, bolluk.

The Sculpture of The Lambed Sheep in The Shiveet Ulaan Burial Mausoleum and Manas Epic

Abstract: Manas Epic that contains a thousand-year epic tradition, history, culture and world view of the Turkic world in itself can serve as a source for investigating cultural phenomena and archaeological findings of Kyrgyz people as well as the Old Turkic tribes. Among the archaeological findings are those whose function and symbolic meaning have not been determined yet. One such archaeological finding is the sculpture of the lambed sheep in the Shiveet Ulaan burial mausoleum in Mongolia. In this article, we tried to explain this statue through the phrase of 'koy kazına kozuluu (lambed sheep is a treasure)', which was used when narrating the journey of forty heroes who came together in Manas in the Epic.

Keywords: Manas Epic, Shiveet Ulaan burial mausoleum, lamb sheep statue, attendants, abundance.

Giriş

Hem hacmi hem de içeriğinin zenginliği açısından dünyanın en büyük destanlarından birisi sayılan Manas Destanı sadece Kırgızların değil, Eski Türk boylarının da kültürünü, inancını, dünya görüşünü, tarihini ve toplum düzenini yansıtan bir destandır¹. Çünkü Kırgızlar, VII-IX. asırlar arasında kullandığı Köktürk yazısını unuttuğu ve Türk dünyasına daha sonra kazandırılan Arap yazısını belirli nedenlerle (yarı göçebe hayat tarzı sürmesi, önemli kültür ve siyasi merkezlerden uzak kalması vb.) yaygın olarak kullanmadığı için kültürünü, dünya görüşünü, tarihini, önemli tarihî olaylar hakkındaki görüşlerini sözlü edebiyat ürünlerinde,

* Yard.Doç.Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek/KIRGIZİSTAN. E-posta: nuruseev@gmail.com

¹ Manas Destanı hakkında Türkçe yapılmış çalışmaların bibliyografyası için bk. İsakov, Abdrasul, Türkiyada 'Manas' Eposu Boyunça Basılğan Emgekterdin Bibliyografyası (1934-2014)', *Uluslararası TEKE Dergisi*, Sayı 4/4, 2015, s. 1451-1479.

özellikle destanlarında yaşatmaya çalışmıştır. Bu konuda H. Geyikoğlu şunları belirtmektedir:

Manas Destanı, çeşitli bilgileri ihtiva eden bir komplekstir. Burada tarih, etnografya, dil, felsefe, folklor, diplomasi, askerlik, halk pedagojisi, müzik kültürü, halk hekimliği gibi çeşitli konularda bilgiler geçmektedir. Manas Destanı, eski devirlerin hayatını yansıtmaları bakımından diğer destanlar arasında ayrı bir yer tutmaktadır. Destan, en az bin yıl önceki büyük Türk devletlerini kuran boy ve kabilelerin hayatını, gelenek-göreneklerini gözümüzün önünde canlandırmaktadır (Geyikoğlu, 2001: 204).

Örneğin, Orhun yazıtlarında yer alan ve *türbe*, *mezarlık* anlamına gelen **bark** kelimesi Kırgız Türkçesinde sadece Manas Destanı'nda geçmekte ve söz konusu destanda Eski Türk şehir kültürünün izlerinin korunduğunu göstermektedir (Useev, 2016a: 173-191). Ele alınan makalemizde II. Türk Kağanlığı'nın kurucusu İltiş Kağan'a ait olduğu düşünülen Şiveet Ulaan mezar külliyesindeki kuzulu koyun heykelini Manas Destanı'ndaki 'koy kazına kozulu (*kuzulu koyun hazine*)' tabiri ile açıklamaya çalıştık. Eski Türk arkeoloji buluntularının Manas Destanı aracılığıyla açıklanması bilimde görülen bir tecrübedir. Örneğin, Eski Türk arkeolojisi uzmanı A.D.Graç ile Manas Destanı'ndaki tarihî-etnografik bilgileri inceleyen İ.B.Moldobaev, ikisi ortaklaşa yazdıkları makalelerinde Güney Sibirya'da bulunan Eski Türk mezarlığından çıkarılan bir aletin, bedene saplanan yay okunu çıkarmak için kullanılan halk hekimliği aleti olduğunu Manas Destanı'ndaki '**Tintüür** menen türkülöp, Bekigen oktu kopşotup (*Tintüür ile iteleyip, Saplanan oku kazıyıp*)' (S. Orozbekov, III. Kitap, s. 143) gibi mısralarda geçen **tintüür** adlı aletin yardımıyla tespit edilmiştir (Graç ve Moldobaev, 1983: 97-99). Demek ki destanlar eski kültür öğelerini, arkeolojik buluntuları açıklamada, anlamını çıkarmada ve görevini tespit etmede bir kaynak olarak kullanılabilir.

1. Şiveet Ulaan (İltiş Kağan) Mezar Külliyesindeki Koç/ Koyun Heykelleri ve Koyun/Koç Kültü

1912 yılında Moğolistan'ın Arhangay Aymag sınırında, Hanuy ve Hunigola nehirlerinin birleştiği yerde G.İ.Ramtedt tarafından bulunan Şiveet Ulaan mezar külliyesinde 1 damgalı taş, bu damgalı taşta ait dikdörtgen şeklinde kaide ile 20 adet insan ve hayvan (koç, koyun, kuzu, tavşan, aslan, kurt...) heykeli bulunmaktadır (Alyılmaz 2002, 173-190). Bunlardan 3 tane koç, 1 tane koyun ve 1 adet kuzulu koyun heykeli dikkati çekmektedir (Foto 1-3)². Koç ve koyun heykellerine Türk Dünyası'nın birçok yerinde rastlanmaktadır. Dolayısıyla koç, koyun heykellerinin Türk kültüründeki yeri birçok araştırmaya konu olmuştur. Örneğin, koç / koyun heykellerinin taşıdığı anlamları ayrı bir eserde değerlendirmeye alan A.Çay, bu çalışmaları 1. Koç/koyun heykellerini ve koyun geleneğini totem olarak kabul edenler; 2. Koyun motifini tamga olarak kabul edenler; 3. Koyun motifini kurban geleneği olarak kabul edenler; 4. Koç/koyun geleneğini bolluk, bereket ve kuvvet

² 2016 yılının 20-25 Ağustos tarihleri arasında Uluslararası Türk Akademisi tarafından Moğolistan'da düzenlenen 'Tanrı Dağı'ndan Ötüken'e: Büyük Bozkır Halklarının Tarihsel ve Kültürel Değerleri' adlı II. Uluslararası Keşif Çalışması'na katılarak Şiveet Ulaan mezar külliyesini yerinde inceleme şansına kavuştuk. Bundan dolayı söz konusu etkinliğe davet eden Uluslararası Türk Akademisi yönetimine, başkanı Prof.Dr. Darhan Kıdırali'ye teşekkürlerimizi sunarız.

sembolü olarak görenler şeklinde tasnif etmiştir (Çay, 1990: 181-183). F. Türkmen, Azerbaycan'daki koç şekilli mezar taşlarının folklorik değerlendirmesini yaptığı makalesinde en önemli besin kaynağı hayvan, özellikle koç ve koyun olan Türklerin ve Moğolların bu ekonomik şartlarının büyüdü dinî inançlarına da karıştığını, ilk önce inanç kaynağı olarak yüceltilen hayvanlardan bazıları, daha sonra insanın da ondan türediği gerçeğine kadar geliştiğini belirtmekte, koyun ve koç hakkında şunları ifade etmektedir:

Koyun ve koç sembollerinin eski Türklerde hangi sembolik anlamlar ifade ettiği konusu bilim adamlarını epeyce meşgul etmiştir. İslamiyet'ten önce Türkler Göktanrı'ya koyun ve koç kurban etmekte idiler. Kurban edilecek hayvanın Tanrı'ya layık olması, Tanrı tarafından kabul edilebilecek özellikleri de olması gerekirdi. Beyaz koyun, Altaylarda, bugün bile göğe kurban edilmekte ve ağzı bağlı hâlde iken bağırırsa kurbanların kabul gördüğü anlamına gelmekteydi. Orta Asya'dan Balkanlara kadar Türk san'atının yaygın olduğu bölgelerde, XII-XIII. yy.dan itibaren at, koç ve koyun heykeline pek çok mezar taşında rastlanmaktadır (Türkmen, 2008: 505).

C. Alyılmaz, ister yabani ister evcil olsun koçun hem geçmişte hem de bugün Türk boy ve topluluklarında erkekliği, üretkenliği, bolluğu, bereketi; yiğitliği, yürekliliği, savaçılığı, kahramanlığı, cesareti ve asaleti temsil ettiğini, bundan dolayı koç tasvirleriyle, damgalarıyla ve heykelleriyle MÖ. dönemlerden bugüne kadar Türk boy ve topluluklarının yaşadıkları her bölgede karşılaşmanın mümkün olduğunu belirtmektedir (Alyılmaz, 2015: 479). Bu özelliklerinden dolayı Eski Türk kağanlarının türbelerinde koyun, koç ve kuzu heykelleri yer almaktadır. M. Aksoy, Kazakistan'da koçun erlik, yiğitlik ve bağımsızlık damgası olarak bilindiğini, eski zamanlarda Kazak askerlerinin dizlerinde, göğüslerindeki zırh parçalarında ve ellerindeki kalkanlarında koç damgası bulunduğunu ve Manas'ın türbesinin olduğu yerdeki saha araştırması sırasında aynı anlayışı tespit ettiğini, yani Manas'ın kalkanında, yayında, kuşandığı zırhında hep koçbaşı damgalarının bulunduğunu belirtmektedir (Aksoy, 2014: 132-134). N. Diyarbekirli, Hunlarda ve Hunlardan sonraki Göktürklerde de en önemli kurban hayvanları olarak at, dağ koyunu ve koçun yer aldığını, atın göğe, koyun ve koçun toprağa kurban verildiğini belirttikten sonra Kazak ve Kırgızlardaki türbe geleneğiyle ilgili şu inancı ifade etmektedir: 'Bundan başka gene bu türbenin yanında birkaç tane kesik koç kafası bulunurdu. Bu koçbaşları da o türbede önemli bir adamın, hatta bir mukaddes kimsenin yattığına delalet ederdi' (Diyarbekirli, 1972: 92-94). B. Ögel, Türk destanlarında ve mitolojisinde koçun kurban hayvanı olarak yer aldığını belirtmektedir (Ögel, 1995: 544).

Manas Destanı'nı meydana getiren Eski Kırgızların oturduğu topraklarda da koç / koyun heykelleri çok bulunmuştur. F.Kırzioğlu, Minusink ve Yenisey ırmağı boyunda Uybat kesiminde bulunan koç heykellerinin hepsinin Kırgızlara ait olduğunu belirterek şunları ifade etmektedir: 'Bir takım koç heykelleri de, (yontmaya elverişli sağlam taş bulunmayan yerde) ağaçtan yapılmış olup, bir altın kuşak ile çemberlenmiş halde, toprak altından çıkarılmıştır. Bütün bunlar, 'koyunu kutlu sayıp, tapınması güçlü olan bir kavmin' yâdigâridir' (Kırzioğlu, 1993: 138). Bundan başka Manas Destanı'ndaki 'Koçkordu bakkın **türk** bolsun (*Koçu besle, büyük olsun*); Kozusun saabay **türk** kılsın (*Kuzusunu sağmadan büyük yapsın*)

(*büyütsün*)’ gibi mısralarda geçen **türk** kelimesinin *büyük* anlamını vererek koyun/koç kültü ile ilişkili olduğu ileri sürülmüştür (Useev, 2016b: 1611-1626).

2. Kuzulu Koyun Heykelini Manas Destanı Aracılığıyla Açıklama Çabası

İ.Durmuş, Şiveet Ulaan mezar külliyesindeki koç, koyun heykellerini incelerken Türk boylarında etinden, sütünden ve yününden yararlanılan koyun attan sonraki önemli hayvan olarak sayıldığını, çocuklar taya binmeden önce koyuna bindirildiğini belirtmektedir (Durmuş, 2016: 1202). Ancak kuzulu koyun heykelinin anlamı, fonksiyonu hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Bu konuda bizim ilgimizi çeken husus Manas Destanı’nda geçen ‘koy kazına kozuluu (*kuzulu koyun hazinedir*)’ şeklindeki tabirdir. Söz konusu tabir Manas Destanı’nın S. Karalaev varyantına ait aşağıdaki metinde yer almaktadır:

S. Karalaev, Manas, 2010: 404	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Artık kandın Akcaynak	<i>Artık Kan'ın Akcaynak</i>
Er adamın iktuusu,	<i>Er adamın hünerlisi,</i>
Kapıyadan söz baştap,	<i>Fıkradan söz başlayıp,</i>
Kabak açar mıktuusu,	<i>Neşelendiren iyisi,</i>
Daanışmandın bulbulu,	<i>Bilge adamın bülbülü,</i>
Boz balanın tuygunu,	<i>Delikanlının şahini,</i>
Bu da keldi Talaska,	<i>Bu da geldi Talas'a</i>
Çoro boldu Manaska.	<i>Çoro oldu Manas'a.</i>
Koy kazına kozuluu	<i>Koyun hazine kuzulu</i>
Koşo coldoş boldu emi,	<i>Birleşip yoldaş oldu şimdi,</i>
Manas kandın Boz uulu,	<i>Manas Kan'ın Boz uulu,</i>
A da keldi Talaska,	<i>O da geldi Talas'a,</i>
Çoro boldu Manaska.	<i>Çoro oldu Manas'a.</i>

Manas’ın kırk çorosu, onların ecdadları, özellikleri ve Manas’a gelip çoro oldukları anlatılan bu metindeki ‘Koy kazına kozuluu, Koşo coldoş boldu emi (*Koyun hazine kuzulu, Birleşip yoldaş oldu şimdi*)’ tabiri Şiveet Ulan mezar külliyesindeki kuzulu koyun heykelini açıklamada bazı ip uçları vermektedir. Bize göre bu metindeki ‘koy kazına kozuluu (*kuzulu koyun hazinedir*)’ tabiri ile kırk çorolu olan Manas anlatılmaktadır. Çünkü kırk çoronun Manas’a gelip çoro olması anlatılırken geçmesi; sahip olmayı, bolluğu bildiren **kazına** (hazine) kelimesi ve ondan sonraki ‘Koşo coldoş boldu emi (*Birleşip yoldaş oldu şimdi*)’ ifadesi bu görüşü desteklemektedir. Yani Akcaynak, Bozuul gibi kahramanlar Manas’a gelip çoro olmakta, onun etrafında birleşmektedirler. İşte bu durumu anlatmak için ‘koy kazına kozuluu (*kuzulu koyun hazinedir*)’ tabiri kullanılmıştır. Tabii ki, buradaki koyunu Manasla, kuzuyu çorolarla özdeşleştirmek yanlıştır. Bize göre iktisadî hayatında çok büyük öneme sahip olan koyun, Eski Türk boylarında, onun içinde Kırgızlarda dolaylı anlam kazanmış, teşbih unsuru, ölçme birimi olarak kullanılmıştır. Örneğin, Kırgızlarda büyük, güzel göze **koy köz** (koyun göz) denilmektedir (Yudahin I, 1985: 393]. **Kozu köçüm** (kuzu göçümü) deymi kısa mesafeye olan göçü bildirmektedir (Yudahin I, 1985: 434). Oğuz Türklerinde koyun totem olarak kabul edilmiş, Azerbaycan folklorunda bolluğun, zenginliğin sembolü görevinde yer almıştır (Aleksperli, 2013: 32). Y. Çoruhlu, koyunun bolluk ve bereket

işareti sayıldığını, İslamiyetten sonra sükunet, huzur ve barışın sembolü olduğunu ifade etmektedir (Çoruhlu, 1998: 173). Bundan dolayı koyun heykellerinin Eski Türk boy önderlerinin mezarlıklarına dikildiği bilinmektedir. Örneğin, A.Yu.Borisenko ile Yu.S.Hudyakov, Barnaul Müzesi'ndeki koyun heykelini ele alan makalelerinde söz konusu heykelin Güney Sibiry'a'da ve Şiveet Ulaan'da bulunan koyun heykellerine benzediğini belirttikten sonra Dağlık Altay'daki Eski Türk önderlerine ait mezarlıklarda koyun ve arslan heykellerinin yer aldığını ifade etmektedirler (Borisenko ve Hudyakov, 2000: 140). Koyunun Eski Türk boyları için at gibi saygıdeğer hayvan olduğunu mezarlara gömülmesinden de öğrenebiliriz. Bilindiği gibi Eski Türkler vefat eden insanı öbür dünyaya ulaştıracak düşüncesiyle merhumla birlikte atını da gömmüşlerdir. Aynı zamanda bazı mezarlıklara atın yerine koyun gömülmüştür (Seregin, 2010: 173). Yenisey Kırgızlarında koçun totem olarak kullanıldığını Uybat çaa-tastarından, Kapçal mezarlığından çıkarılan altın kaplı koç heykelcikleri göstermektedir (Foto 4). S.V.Kiselev, bu heykelcikler VII-VIII. asırlar arasında Kırgızlarda hayvan heykellerinin çok kullanıldığını gösterdiğini belirtmektedir (Kiselev, 1951: 442). L.A.Evtyuhova, Eski Kırgız mezarlıklarından her zaman koyun kemikleri çıktığına dikkat ederek şunları ifade etmektedir: 'bazı zengin kurganlardan çok incelikle ağaçtan yapılan, üzerine altın ve gümüş kaplanan koyun heykelciklerini bulduk. Demek koyun, sahibinin zenginliğini yansıtan bir sembol görevini taşımıştır' (Evtyuhova, 1954: 211). Bize göre Eski Türk boylarında bolluğun, bereketin, zenginliğin sembolü, teşbih unsuru olarak kullanılan koyun, kuzusuyla birlikte bir şeye sahip olmayı da yansıtmıştır. Daha sonra bu inanç Manas Destanı'nda 'koy kazına kozuluu (*kuzulu koyun hazinedir*)' tabirinde izini korumuş olabilir. Bir başka deyişle, Altay'daki Kırgızları, diğer Türk boylarını birleştirerek Çine, Kalmıklara karşı baş kaldıran, yanına bu boyları temsil eden alpları toplayarak özgür bir devleti kuran, maiyeti büyük, alpları çok Manas'ın bu özellikleri 'koy kazına kozuluu (*kuzulu koyun hazinedir*)' tabiri ile verilmiştir.

Bu görüşümüz doğru ise Şiveet Ulaan mezar külliyesindeki kuzulu koyun heykelinin de anlamı açıklığa kavuşmaktadır. Bilindiği gibi bazı bilim adamları Şiveet Ulaan mezar külliyesinin II. Türk Kağanlığının kurucusu sayılan İltəriş Kağan'a ait olduğunu tahmin etmektedirler (Klyastorniy, 1978: 576; Kıdıralı ve Babayar: 2015: 15-18). İltəriş Kağan ise etrafına başında Tunyukuk bulunan cesur alpları toplayan, onları ortak idealler, hedefler doğrultusunda birleştiren, Çine bağımlı Türkleri özgürlüğe kavuşturan büyük bir önderdir. Bunu biz Orhun yazıtlarından ve Şiveet Ulaan damgalı anıtından öğrenebiliriz. Köl Tiğın yazıtında İltəriş Kağanın halkı nasıl derleyip topladığı aşağıdaki gibi anlatılmaktadır:

Bunça işig küçüg birtükgerü sakınmatı Türk bodun ölüreyin urugsıratayın tir ermiş. Yokadu barır ermiş. Üze Türk Teñrisi, Türk ıduk yiri, subı ança etmiş. Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin kañım İltəriş Kaganıg, ögüm İlbilge Katunug Teñri töpüsünthe tutup yügerü kötürmiş erinç. Kañım kagan yiti yegirmi erin taşıkmiş. Taşra yoryur tiyin kü eşidip balıkdaki tağıkmiş, tagdaki inmiş. Tirilip yetmiş er bolmış. Teñri küç birtük üçün kañım kagan süsi böri teg ermiş, yagısı kony teg ermiş. İlgerü, kurıgaru sülep tirmiş, kubratmış, kamagı yeti yüz er bolmış. Yeti yüz er bolup elsiremiş, kagansıramış bodunug, küñedmiş, kuladmış bodunug Türk törüsün içginmiş bodunug eçüm apam törüsünçe yaratmış, boşgurmış ((*Çin halkı*) bunca hizmet ettiğini

düşünmeden ‘Türk halkını ödüreysin, neslini yok edeyim’ der imiş. (Türk halkı) yok olmak üzere imiş. Yukarıdaki Türk Tanrısı ve Türk kutsal yer ve suyu şöyle yapmışlar: Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye, babam İlteriş Hakanı ve annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup (daha) yükseğe kaldırmışlar muhakkak ki. Babam Hakan on yedi adamla baş kaldırmış, (İlteriş) baş kaldırıyor diye haber alıp şehirdekiler dağa çıkmış, dağdakiler (şehir) inmiş, derlenip toplanıp yetmiş kişi olmuşlar. Tanrı güç vermiş (olduğu) için, babam hakanın askerleri kurt gibi imiş, düşmanları da koyun gibi imiş. Doğuya ve batıya sefer edip (adam) toplamış ve yığılmış. (Sonunda) hepsi yedi yüz kişi olmuşlar. Yedi yüz kişi olup devletsiz kalmış, hakansız kalmış halkı, cariye olmuş, kul olmuş halkı, Türk örf ve adetlerini bırakmış halkı, atalarının dedelerimin töresince (yeniden) yaratmış ve eğitmiş) (KT, Doğu 10-13) (Tekin, 2008: 26-27).

Gördüğümüz gibi İlteriş Kağan ilk başta on yedi adamla Çin’e karşı ayaklanmış, onun ayaklandığını duyanlar toplanıp yetmiş kişi olmuştur. Yetmiş kişi ile doğuya ve batıya sefer ederek yedi yüz asker toplamıştır. İşte bu yedi yüz kişi ile Çin’e karşı savaşarak II. Türk Kağanlığını kurmuştur. Bundan başka Şiveet Ulaan mezar külliyesinde üzerinde 50 civarında damga bulunan anıt yer almaktadır (Foto 5). G.Babayar ile D.Kıdıralı bu damgalı anıtta Uygur Kağanlığını kuran Ediz

hanedanlığının (), Kırgızların () ve başka Eski Türk boylarının damgalarının kazındığını, damgaları kazınan Türk boyları Moğolistan’ın doğusundan Hazar Denizine kadarki topraklara sahip olduğunu, söz konusu Türk boyları İlteriş Kağan kuran II. Türk Kağanlığın’na tabi olduğunu ifade etmektedirler (Kıdıralı ve Babayar: 2015: 52-53). Bize göre İlteriş Kağan’ın işte bu özelliği, yani yanına cesur alpları toplayıp, Çine bağımlı olan Türk boylarını özgürlüğe kavuşturarak II. Türk Kağanlığını kuran ve bütün Türk boylarına hüküm eden önder olması onun mezarlığına kuzulu koyun heykelinin dikilmesine neden olmuştur. Bir başka deyişle bolluğu, bereketi sembolize eden koyun kuzusuyla birlikte sahip olmayı, çoğalmayı yansıtmış, dolayısıyla maiyeti büyük, yanına çok sayıda kahramanları toplayan önderi, kağanı da işaret etmiştir.

Sonuç

Büyüklüğü, muhtevası açısından dünyanın en büyük destanlarının başında bulunan Manas Destanı, Eski Türk hayatını, kültürünü yansıttığı için bünyesinde Eski Türk kültürüne ait birçok unsuru, bilgiyi barındırmaktadır. Eski Türk kültüründe ise bugüne kadar anlamı açıklanmayan, fonksyonu tespit edilmeyen ya da sonuna kadar tam olarak incelenmeyen unsurlar, kavramlar, objeler mevcuttur. Öyle kültür olgularının, arkeolojik buluntuların birisi İlteriş Kağana aft edilen Şiveet Ulaan mezar külliyesindeki kuzulu koyun heykelidir. Bugüne kadar yapılan çalışmalarda daha çok koç ve koyun heykellerinin fonksyonu, onların koç / koyun kültürle olan ilişkisi ele alınmıştır. Ancak kuzulu koyun heykeli ayrı bir çalışma konusu olmamıştır. Bununla birlikte Manas Destanı’nda ‘koy kazına kozuluu (kuzulu koyun hazinedir)’ tabiri bulunmaktadır. Kırk çoronun Manas’a gelip katılmaları anlatırken geçen bu tabir bir şeye sahip olmayı, maiyetli, askerli olmayı bildirmektedir. Bundan hareketle Şiveet Ulaan mezar külliyesindeki kuzulu koyun heykelinin de aynı anlama geldiğini düşünmek mümkündür. Çünkü İlteriş Kağan, yanındaki on yedi yiğitiyle başkaldırarak asker sayısını yetmişe, daha sonra yedi

yüze ulaştıran, Çin hakimiyeti altındaki Türkleri özgürlüğe kavuşturarak bütün Türk boylarını bir çatı altında toplayan büyük önderdir. Yukarıda yazdıklarımız bir görüş teklifidir. İleride ya daha çok verilerle kanıtlanabilir ya da bambaşka bir görüşler ve veriler neticesinde reddedilebilir.

Kaynakça

- AKSOY, M. (2012), “Tunceli’de Koç - Koyun Heykelleri ve Balballar”, **2023 Dergisi**, Sayı 129: 16-20.
- AKSOY, M. (2014), *Tarihin Sessiz Dili Damgalar*. İstanbul.
- ALEKPERLİ, F. (2013), “Zoomorfniye Memoriyal’niye Pamyatniki Azerbaycana”, *Tezisi III Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii ‘Tyurkologičeskiye İskusstvoznaniye: Problemi i Perspektivi’*. *Baku, 17 Dekabrya 2013 g.* Baku: 30-36.
- ALYILMAZ, C. (2002), “Epigrafik Araştırmalar / Epigraphic Researches”, *Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları*, Ankara: 173-190.
- ALYILMAZ, C. (2015), *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yay.
- BORİSENKO, A.Yu. ve HUDYAKOV, Yu.S. (2000), “Kamennaya Skul’ptura Barana iz Barnaul’skogo Muzeya”, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Kul’turu v Sayano-Altaye i Tsentral’noy Azii*. Novosibirsk: 134-142.
- ÇAY, A. (1990), *Türk Millî Kültüründe Hayvan Motifleri –I- (Koyun ve Keçi Etrafında Oluşan Gelenekler)*, Ankara: Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü yay.
- ÇORUHLU, Y. (1999), *Türk Mitolojisinin AVC’si*. İstanbul.
- DİYARBEKİRLİ, N. (1972), *Hun Sanatı*. İstanbul: Kültür Yay.
- DURMUŞ, İ. “Bilge Kağan-Köl Tigin Anıtlıklarının Kalıntı-Buluntuları ve Türk Kültür Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, <http://paperzz.com/doc/5040433/durmu%C5%9F--i%CC%87lhami-bi%CC%87lge-ka%C4%9Fan-k%C3%B6l-ti%CC%87gi%CC%87n-anitliklerinin> s. 1191-1215. (10.09.2016).
- EVTYUHOVA, L.A. (1954), “Yujnaya Sibir’ v Drevnosti”. *Po Sledam Drevnih Kultur’. Ot Volgi do Tihogo Okean*. Moskova: 193-224.
- GEYİKOĞLU, H. (2001), “Tarih Açısından Manas Destanı ve Sovyetler Birliği’ndeki Türklerin Millî Duygularına Etkisi”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 6: 201-207.
- GRAÇ, A. D. ve MOLDOBAEV İ.B. (1983), “Ob Odnom Drevnem Instrumente Narodnoy Meditsini”, *Sovetskaya Etnografiya*. Sayı 3: 97-99.
- İSAKOV, A. (2015), “Türkiyada ‘Manas’ Eposu Boyunça Basılğan Emgekterdin Bibliyografyası (1934-2014)”, *TEKE Uluslararası Türkçe, Edebiyat, Kültür, Eğitim Dergisi*, Sayı 4/4: 1451-1479.
- KARALAEV, S. (2010) *Manas: Baatrdık Epos* (Haz. Caynakova, Aynek ve Akmatalliev, Abdıldacan), Bişkek: Kırgız Bilimler Akademisi yay.
- KIDIRALI, D. ve BABAYAR, G. (2015), *Türk Bengü Taşı: Şiveet-Ulaan Damgalı Anıtı*. Almatı: Gılım.
- KIRZIOĞLU, M.F. (1993), “Azerbaycan ve Anadolu’ya Türkistan’dan Gelen Eski Millî Gelenek: Kabırtaşları Olarak Kullanılan Koyun ve At Heykelleri”. *X. Vakıf Haftası Kitabı*: 133-160.
- KİSELEV, S.V. (1951), *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibirii*. Moskova-Leningrad.
- KLYAŞTORNIY, S.G. (1978), “Epigrafiçeskiye Rabotu v Mongolii”, *Arheologičeskiye Otkrıtiya 1977 Goda*, Moskova: 575-576.
- OROZBAKOV, S. (1995), *Manas: Baatrdık Epos III. Kitap*. (haz. Musaev, Samar vd.), Bişkek: Kırgız Bilimler Akademisi Yay.
- ÖGEL, B. (1995), *Türk Mitolojisi. (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*. II. Cilt. Ankara: TTK Yay.
- SEREGİN, N.N. (2010), “Pogrebal’ny Ritual Koçevnikov Tyrkskoy Kul’turu Sayano-Altaya”, *Vestnik NGU. Seriya: İstoriya, Filologiya*, Cilt 9, Sayı 5: 171-180.
- TEKİN, T. (2010), *Orhon Yazıtları*. 3.baskı. Ankara: TDK yay.

- TÜRKMEN, F. (2008), “Azerbaycan’daki Koç Şekilli Mezar Taşlarının Folklorik Açıdan Değerlendirilmesi”, *Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN Armağanı*, Ankara: Akçağ Yay.: 503-513.
- USEEV, N. (2016a), “Manas Destanı’nda Bark Kelimesi ve Eski Türk Mezar Geleneği”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Güz 2016, Sayı 42: 173-191.
- USEEV, N. (2016b), “Manas Destanı’nda Türk Kelimesi ve Ağaç, Koyun/Koç Kültleri”, *TEKE Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı 5 (4): 1611-1626.
- YUDAHİN, K. K. (1985), *Kırgızsko-Russkiy Slovar’ I*. Frunze: Kırgız Ansiklopedisi Yay.

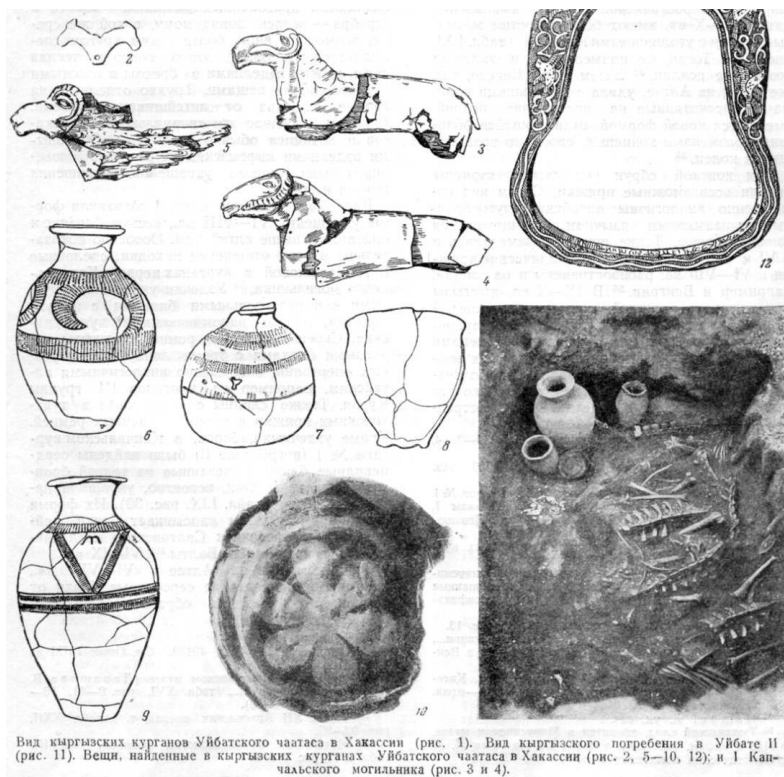
Foto 1: Şivet Ulaan (İlteriş Kağan) mezar külliyesinden çıkarılan hayvan heykelleri (Foto: N. Useev)

Foto 2: Şivet Ulaan (İlteriş Kağan) mezar külliyesinden çıkarılan hayvan heykelleri (Foto: N. Useev)

Foto 3: Şivet Ulaan (İlteriş Kağan) mezar külliyesinden çıkarılan kuzulu koyun heykeli (Foto: N. Useev)

Вид кыргызских курганов Уйбатского чаатаса в Хакассии (рис. 1). Вид кыргызского погребения в Уйбате II (рис. 11). Вещи, найденные в кыргызских курганах Уйбатского чаатаса в Хакассии (рис. 2, 5—10, 12); и 1 Капчалского могильника (рис. 3 и 4).

Foto 4: Kapçal mezarlığından ve Uybat çaatasından çıkarılan koyun heykelcikleri (Foto: S.V.Kiselev)

Foto 5: Şivet Ulaan (İteriŐ KaĒan) mezar kŐllyesinden ıkarılan damgalı anıt (Foto: N. Useev)